

INLEIDING OUD SCHRIFT

GESCHIEDENIS VAN HET SCHRIFT

Haalt het handschrift het jaar 3000? In deze tijd kunnen kinderen eerder met de computer overweg dan dat ze kunnen schrijven. Hoe belangrijk is handschrift dan nog? En hoe belangrijk is het tot nu toe geweest?

Schrijven is een manier om mededelingen te doen aan anderen. Communicatie is dan niet afhankelijk van tijd en plaats. Er zijn schriftelijke stukken gemaakt die dienden en dienen als communicatiemiddel, als geheugensteun, als bewijs van betaling of eigendom, als vastlegging van wetten, rechtspraak, besluiten van overheden, enzovoorts.

Omdat de tekst door anderen begrepen moet worden, is het noodzakelijk dat schrifttekens in een systeem zijn ondergebracht. Het alfabet is een voorbeeld van een dergelijk systeem. Hoe die tekens eruit zien is in de loop der eeuwen zeer verschillend geweest: ze kunnen geschilderd, gekrast, gebeiteld, getekend of met een pen geschreven zijn.

Er is geen 'uitvinder' van het schrift aan te wijzen. Als we de periode van de rotstekeningen niet meetellen is het een ontwikkeling geweest van 45 eeuwen voordat de schrifttekens een min of meer vaste vorm kregen. Opvallend is dat de eerste vorm, het beeldschrift, nog steeds bestaat.

Tijdens de vormontwikkeling van de lettertekens speelden twee tendensen een rol: mooi en snel. Monniken bijvoorbeeld, schreven 'mooi' in bewerkelijke boekschriften. Versierde letters benadrukten het 'mooie' van de handschriften. Ook klerken hadden er soms kennelijk behoefte aan letters te versieren. In een snelle krabbel of een handelsbrief is het duidelijk dat 'mooi' geen enkele of een minder grote rol speelt. Eeuwenlang hebben er dan ook twee soorten schrift naast elkaar bestaan: een boekschrift voor boeken en een cursief schrift voor officiële stukken als oorkonden en voor dagelijks gebruik.

De ontwikkeling van het schrift is niet overal op de wereld gelijk geweest. In sommige culturen wordt tot nu toe een vorm van het beeldschrift gebruikt, bijvoorbeeld het Chinese systeem. Dit bestaat uit pictogrammen of combinaties daarvan die ideogrammen kunnen vormen. Pictogrammen zijn symbolen die lijken op de betekenis waar ze voor staan, ideogrammen drukken een bepaald begrip uit.

Het nu volgende overzicht gaat alleen over de geschiedenis van het alfabet dat wij nu nog gebruiken.

Beeldschrift

De vroegste handgetekende mededelingen op een drager zijn in beeldschrift. Het zijn rotstekeningen die moeilijk te dateren zijn. Vermoedelijk zijn de oudste 20.000 jaar geleden gemaakt. Interpretatie is evenmin eenvoudig. Is de bison van Altamira in Spanje bijvoorbeeld een tekening voor het plezier, een mededeling of een heilige 'tekst'?

Het beeldschrift verdwijnt niet helemaal na de ontwikkeling van lettervormen. Van de Middeleeuwen tot de 18^e eeuw zetten mensen die niet konden lezen en schrijven geen handtekening, maar een handmerk. Zij gebruikten daarvoor een kruisje of een tekeningetje dat bijvoorbeeld hun beroep of hun naam uitbeeldde. Een voorbeeld daarvan is de lijst met handmerken achterin het poorterboek, eind 15^e eeuw (zie blz. 7). Ook nu is nog een vorm van beeldschrift in gebruik. Verkeersborden en icoontjes op toiletten zijn er voorbeelden van, evenals de icoontjes die de verschillende bestanden op de computer symboliseren.

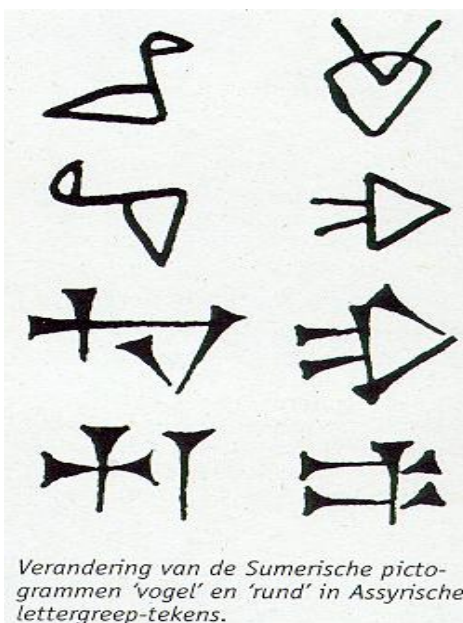
Kleisteentjes van de Mesopotamiërs

In ca. 3500 v. Chr. werd in de hoogstaande cultuur van Mesopotamië de administratie gevoerd met behulp van kleisteentjes. Zo werden aantallen aangegeven van bijvoorbeeld vee of hoeveelheden graan. Later graveerden de Sumeriërs (een Mesopotamische bevolkingsgroep) groeven of stippen in de kleisteentjes. Hieruit ontwikkelde zich het spijkerschrift.

Spijkerschrift van de Sumeriërs

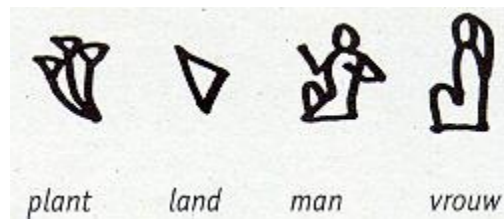
Het spijkerschrift is een beeldschrift. Elk schriftteken stelt een voorwerp voor, al zijn samenstellingen wel mogelijk. Deze samenstellingen vertellen ons nu nog iets over de sociale verhoudingen in die tijd.

De oudste vondsten in spijkerschrift zijn uit 3100 v. Chr. De tekens werden in de loop der tijd schematischer en veranderden in lettergreep-tekens. Het systeem bleef duizenden jaren in gebruik.

Hiëroglfen van de Egyptenaren

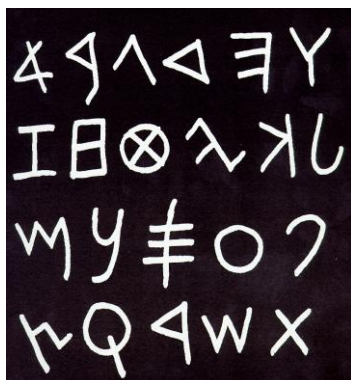
Het Egyptische hiëroglfenschrift is 100 jaar jonger dan het spijkerschrift. In die tijd onderging de Egyptische cultuur grote invloed uit Mesopotamië, maar de Egyptenaren namen het spijkerschrift niet over. Het systeem is wel vergelijkbaar, het is eveneens een soort beeldschrift.

In de beginperiode werden hiëroglfen alleen door priesters gebruikt voor heilige teksten op de muren in tempels en in heilige dodenboeken van papyrus. Later ontstond het beroep van schrijver om teksten voor de farao en voor de handel te maken of om privébrieven voor anderen te schrijven.

De hiëroglfen zijn 30 eeuwen lang gebruikt. De tekens zijn in die lange periode niet steeds hetzelfde geweest. Toen het schrift helemaal ontwikkeld was, kende het 600 woordtekens (tekeningetjes van bijvoorbeeld een vogel of een huis) en 100 lettergreeptekens. Het geheel is te ontcijferen als een soort rebus.

Alfabet van de Feniciërs

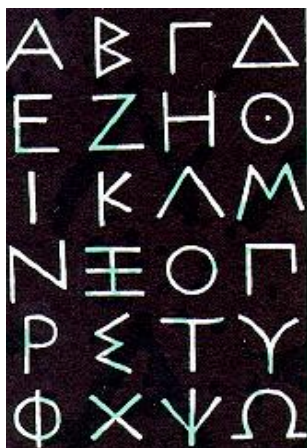

De Feniciërs woonden ongeveer op de plaats waar nu Libanon ligt. Rond 1000 v.Chr. vormden zij de 700 Egyptische hiëroglfen om tot 22 à 30 klanktekens, waarbij elke klank een apart teken kreeg. Deze pictogrammen zijn – evenals de hiëroglfen – afgeleid van de belangrijkste voorwerpen en dieren.

Deze tekenreeks is het eerste alfabet uit de geschiedenis en bevat alleen medeklinkers. Wel waren er kleine tekenetjes die aangaven welke klinker er ingevuld diende te worden als er meerdere mogelijkheden waren. Een woord als 'David' werd meestal geschreven als 'D'w'd'. Voluit werd het genoteerd als D wi d. De i is hier geen zelfstandige letter, maar dient om de uitspraak te regelen.

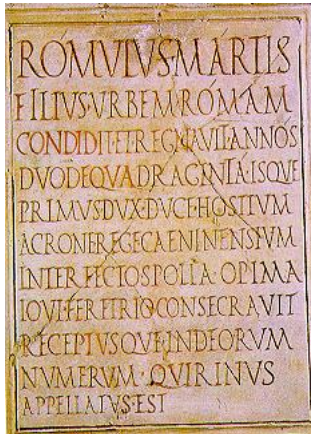
De volgorde van de medeklinkers is voor het grootste deel bepalend geweest voor het alfabet dat wij nu nog gebruiken. Door het veel kleinere aantal tekens is dit systeem al veel bruikbaar dan dat van de Egyptenaren.

Alfabet van de Grieken

De Grieken namen rond 750 v. Chr. via handelscontacten het Fenicische alfabet over. Zij duiden hun schrift zelf aan met *Phoenikeia grammata*, dat *Fenicische letters* betekent. In de loop der tijd voegden zij enkele nieuwe tekens toe. Klinkers kwamen in het Fenicische schrift niet voor, in het Griekse wel. Voor het eerst was er toen een volledig alfabet met klinkers en medeklinkers. Dit alfabet heeft op verschillende manieren de wereld veroverd, behalve het Chinees en daaraan verwante talen. Niet overal in Griekenland werd hetzelfde schrift gebruikt. Op Kreta bijvoorbeeld komen twee soorten schrift voor waarvan het Myceense Lineair-B-schrift inmiddels ontcijferd is, maar het Lineair-A is nog steeds een raadsel.

Alfabet van de Romeinen

Na 250 jaar bereikte het Griekse alfabet de Romeinen. Zij voegden een letter toe, gebruikten andere voor cijfers (zie blz. 14) en bedachten vaste vormen voor de letters. Zij ontwikkelden een schrift voor monumenten en officiële stukken, een boekschrift en een schrift voor dagelijks gebruik. Het officiële schrift ziet er uit als onze hoofdletters in een hoekige vorm en wordt de Romeinse kapitaal genoemd. We kunnen ze nog zien op Romeinse tempels, zuilen en triomfbogen. Uit deze kapitalen ontstonden in de 4^e eeuw de unciaal en later de half-unciaal, die rond zijn en er daardoor meer ‘geschreven’ uitzien. De half-unciaal heeft ook stokken en staarten zoals wij die kennen in onze kleine letters. Deze vorm groeide uiteindelijk naar de Karolingische minuskel.

Karolingische minuskel

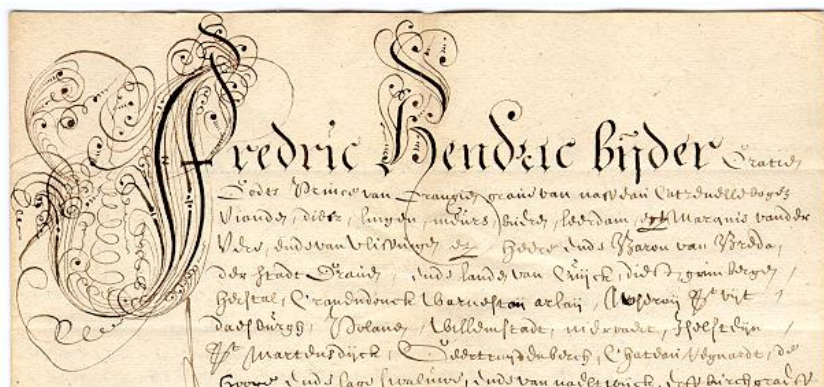
In de 5^e eeuw kwam het Romeinse Rijk ten val. Boeken en kennis van het schrift waren toen nog alleen te vinden in kloosters en bibliotheken. Monniken schreven boeken over, vaak met fraai versierde letters. De kloosters lagen geïsoleerd en ieder ontwikkelde een eigen handschrift. Rond 800 ontstond tijdens het bewind van Karel de Grote de eerste Europese standaardletter: de Karolingische minuskel. Het is een praktisch schrift dat zowel ‘mooi’ als ‘snel’ gebruikt kan worden en het is gemakkelijk te lezen. Deze lettervorm zal dan ook met onderbreking van enkele eeuwen Gotisch schrift de schrijfwijze van de Westerse wereld gaan beheersen.

Gotisch schrift

Het Gotisch schrift kwam in de 13^e eeuw tot ontwikkeling. De vormen van de letters lijken op de ramen van de Gotische kathedralen: ze zijn smal, hoog en spits. In deze periode kwamen er geleidelijk meer beroepsschrijvers zoals notarissen en kanselarijklerken.

Monniken schreven hun boeken in het Gotisch boekschrift. Dit is te ingewikkeld en te traag voor het dagelijks werk en daardoor komt het Gotisch cursief tot ontwikkeling. Dit schrift is tot in de 17^e eeuw gebruikt voor vele doeleinden, bijvoorbeeld notariële akten. Het alfabet werd in deze periode uitgebreid tot 26 letters.

Renaissance en de humanistische minuskel

Rond 1400 ontstond in Italië belangstelling voor de klassieke cultuur. Deze periode wordt aangeduid met Renaissance (wedergeboorte). De geleerden die deze cultuur bestudeerden worden humanisten

genoemd. Zij hadden vele manuscripten tot hun beschikking met klassieke teksten, waarvan zij dachten dat het schrift even oud was als de tekst. Het was toen niet bekend dat in de Karolingische periode vele oude teksten overgeschreven waren in het schrift uit die tijd. Het misverstand kreeg grote gevolgen toen de humanisten de Karolingische minuskel imiteerden in plaats van de Romeinse kapitalen. Zo ontstond het hergebruik van de Karolingische minuskel die nu Humanistische minuskel wordt genoemd. Evenals in voorgaande eeuwen was er bij deze lettervorm verschil tussen een boekschrift en een handschrift voor dagelijks gebruik. Het laatste wordt het Humanistisch cursief genoemd en dat wordt gebruikt tot op heden.

Schrijven in de 18^e, 19^e en 20^e eeuw

Tot ongeveer 1840 werd in het schrijfonderwijs kunstig gekrul door schoolmeesters aangemoedigd, daarna werd de schrijfstijl soberder. Na 1900 zijn er verschillende schrijfmethoden gebruikt in het onderwijs.

Aan het eind van de 20^e eeuw heeft het handschrijven voor het dagelijks gebruik in administraties en dergelijke aan belang ingeboet. De 'snelle' kant van het schrijven is vervangen door de computer. Informeel speelt handschrift uiteraard nog wel een grote rol en verder zijn er mogelijkheden de 'mooie' kant van het schrift te benadrukken, zoals in de kalligrafie of de imitatie van oude handschriften.

Accenten, samenvoegingen en afkortingen

We hebben meer schrifttekens tot onze beschikking dan de 26 letters van het alfabet. Het is mogelijk andere klanken op te schrijven. Een é klinkt anders dan een è, een u is niet hetzelfde als een ü. Met accenttekens kunnen klemtonen worden aangegeven of een deling van een lettergreep, zoals in variëren.

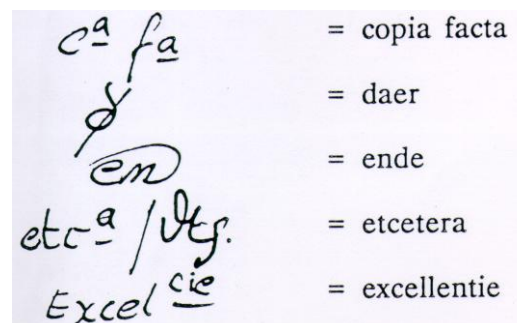
In het Gotisch en het Humanistisch cursief komt een u-bevestigingsteken voor, een u met een streepje erboven (ú). Dit geeft aan dat er een u of een v gelezen moet worden en geen n.

Soms worden twee letters samengevoegd tot één. Dit noemen we een ligatuur en het gebruik ervan is al eeuwen oud. Een voorbeeld is de æ-ligatuur (ae).

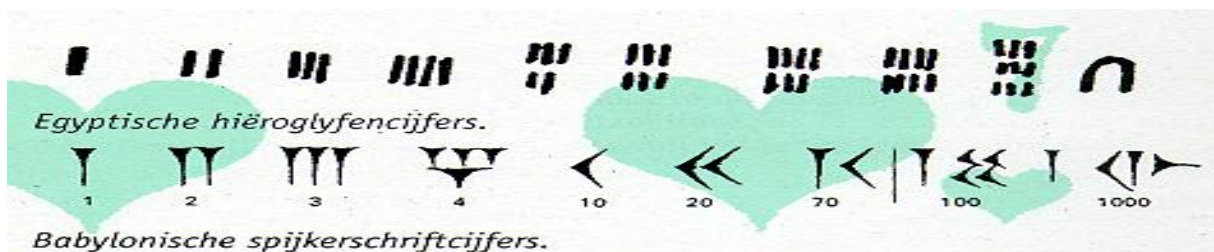
Een samenstelling ontstaat als twee letters samen een andere klank opleveren, bij voorbeeld ei of au.

Het gebruik van afkortingen is algemeen bekend. Misschien is het minder bekend dat ook in het

Gotische en Humanistische schrift zeer veel afkortingen voorkomen. Zelfs op gevelstenen worden soms afkortingen gebruikt, bijvoorbeeld een streepje boven een letter waardoor de lezer weet dat het om een afkorting gaat. Het lijkt ingewikkelder dan het is, omdat ook in vroeger eeuwen woorden steeds op dezelfde manier werden afgekort. Soms ontstonden hierdoor zelfs nieuwe schrifttekens, zoals & in plaats van 'et'. Et is Latijn voor 'en' en kom ook voor in woorden als et cetera.

Cijfers

Tellen en noteren van aantallen kwam al rond 3000 v. Chr. voor in Mesopotamië. Op kleisteentjes gaven de Sumeriërs met krassen of streepjes aan om welke aantallen het ging. Het cijfersysteem in spijkerschrift is gebaseerd op streepjes, maar kent ook symbolen die ingewikkelder zijn dan een aantal streepjes. De Egyptenaren gebruikten in het hiëroglifenschrift eenvoudige telstreepjes.

Toen de Romeinen in 500 v. Chr. het Griekse alfabet overnamen konden ze niet alle letters gebruiken voor hun eigen taal. De letters die over waren, gebruikten ze als cijfers. De I was een 1, de V een 5, de

X een 10, enzovoorts. De nul kwam niet voor in deze cijferreeks. De volgorde van de letter-cijfers was bepalend voor een hoger of lager getal. Bij voorbeeld: IV is 4 en VI is 6. We noemen dit Romeinse cijfers.

Pas rond de 12^e eeuw verschenen de cijfers zoals wij die kennen. De oorsprong ervan ligt in India. Via de handel namen de Arabieren in de 9^e eeuw het systeem over. De West-Arabische variant werd in onze streken ontwikkeld tot het hedendaagse systeem. Deze cijfers werden niet gelijk overgenomen in de geschriften. Tot de 18^e eeuw kwamen Romeinse cijfers voor, vaak in combinatie met Arabische cijfers of uitgeschreven getallen.

SCHRIFTDRAGERS

Oorspronkelijk gebruikte men steen als schrijfdruager of kleitabletten. Denk aan de kleitabletten met spijkerschrift uit de Sumerische tot de Babylonische periode (3100-600 v.C.). De Romeinen ontwikkelden de wastafeltjes. Dit is een plankje met een verdieping erin waar was in werd gedaan. Met een scherpe griffel kon men daarin schrijven. Na lezing kon men de was weer gladstrijken voor hergebruik. Nadeel van deze schrijfdragers was, dat deze lastig te bewaren waren. Als je het document wilde bewaren, dan schreef je op een wat duurzamer materiaal, zoals papyrus en later perkament.

Papyrus

Papyrus groeide aan de oevers van de Nijl. Daarnaast werd er ook op Sicilië papyrus verbouwd, maar de hoeveelheid was beperkt. Gesneden plakken papyrusstengel werden kruislings over elkaar gelegd in twee of drie lagen, en vervolgens met lijm of bloempap tot een dun vel geperst. Dit kon je niet vouwen, want dan brak het. De vellen papyrus werden opgerold, nadat ze vaak eerst aan elkaar waren gelijmd. Papyrus was hét schrijfmateriaal tijdens de klassieke periode. Vanaf de val van het Romeinse Rijk (begin 5e eeuw) raakte het geleidelijk in ongebruik. Tijdens de Middeleeuwen werd het papyrus nog wel gebruikt door de Merovingische koningen (tot eind 7e eeuw) en door de pausen (tot begin 11e eeuw). Het klimaat in de Nederlanden was te vochtig om het goed te kunnen bewaren, vandaar dat we deze schrijfdruager hier niet tegen komen.

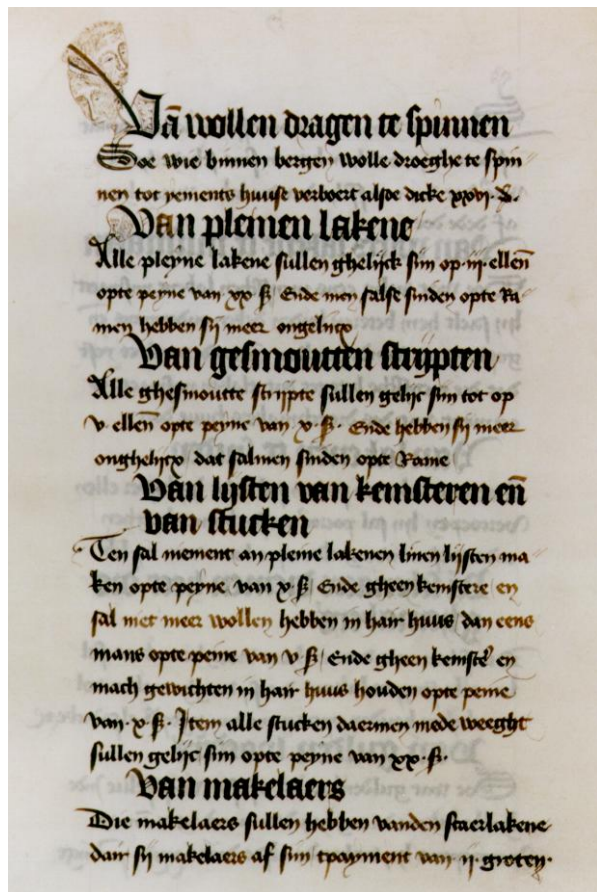

Perkament

De vervaardiging van papyrus was het monopolie van de farao van Egypte. Om dit te doorbreken werd er in Pergamom (het Griekse deel van West-Turkije) tijdens de 2^e eeuw na Christus een proces ontwikkeld om van dierenhuiden schrijfmateriaal te maken, het zogenaamde perkament. Met name de huiden van runderen, schapen en geiten leenden zich hier goed voor. De huiden werden gelooid in kalkbaden. Vervolgens werd het resterende vlees van de huiden geschraapt, werd de huid opgespannen, gedroogd en vervolgens met krijt en puimsteen ingewreven om een egaal schrijffoppervlak te krijgen.

Perkament heeft een haar- en een vleeszijde. De vleeszijde was het best te beschrijven, maar bij goede preparatie kon je aan beide zijden schrijven.

Kalfs- en schapenperkament werd boven de Alpen het meest gebruikt. Correcties waren daar goed zichtbaar op, hetgeen vervalsing tegenging. Correcties werden aangebracht door de foute letters met puimsteen of een mes weg te schrapen, het zgn. raderen. Dat kun je goed zien als je het perkament tegen het licht houdt. Aangezien perkament erg duur was, werd het vaak recycled, door de tekst geheel te raderen en het opnieuw te beschrijven. Zulke hergebruikte vellen worden “palimpsest” genoemd van het Latijnse “palimpsestus” = “opnieuw geschraapt”. Perkament kan wel gevouwen worden. Boeken werden met name gemaakt van kalfsperkament

Pagina uit de Keur van Bergen op Zoom, 1314, afschrift midden 15^e eeuw (MHC, Archief van de stadssecretarie, inv.nr. SA2).

Papier

De in China in de 2^e eeuw ontdekte techniek van papierfabricage werd in de 8^e eeuw overgebracht naar Arabië. In de 13^e eeuw werd er ook in Europa papier vervaardigd. Dit vond men echter niet stevig genoeg voor oorkonden (akten, rechtsbewijzen). Er werden zelfs verboden uitgevaardigd tegen het gebruik van papier voor oorkonden. Het werd voornamelijk gebruikt voor administratieve doeleinden, zoals registers en rekeningen. Het oudste register op papier in Nederland is een leenregister van Floris V uit ca. 1283-1285. Tot in de 16^e eeuw heeft men in de Nederlanden het papier moeten importeren, eerst uit Italië en later voornamelijk uit Frankrijk.

Papier is een pulp bereid uit lompen, vlas of hennep (later ook hout), het wordt tot pap gemaakt en dat giet je uit op een raam. Je laat het uitlekken en drogen. Op zo'n raam kun je een figuurtje leggen, iets opgehoogd. Het papier wordt daar dan iets dunner en vormt een watermerk. Zo'n watermerk

werd elke 25 jaar veranderd, zodat je aan de hand hiervan ongedateerde documenten nader kunt dateren. Vanaf de 15^e/16^e eeuw wordt het gebruik van papier overheersend in het gewoon gebruik, ook voor belangrijke documenten. Halverwege de 19^e eeuw stapte men over op het vervaardigen van papier uit houtpulp. Dit heeft tot gevolg dat het papier kwetsbaarder werd en minder lang houdbaar. Voor archieven levert dit papier grote problemen op. Het komt er eigenlijk op neer, dat archiefbescheiden van vóór 1850 beter te bewaren zijn, dan van daarna. Krantenpapier is nog het ergst. Gelukkig zijn de oude kranten tegenwoordig te raadplegen op microfiche en via Internet.

Tegenwoordig hebben we te maken met zeer geavanceerde vormen van schriftdragers, de zogenaamde digitale schriftdragers, zoals de inmiddels alweer verouderde diskette, cd-rom, dvd, geheugenstick en harde schijf. Om deze bestanden te kunnen lezen heb je een computer nodig met de juiste software. We spreken nu ook niet meer van een schriftdrager, maar van een informatiedrager.

Achter in het poorterboek is een lijst met handmerken opgenomen, die de burgers op hun tolbrieven gebruikten, ca. 1500 (MHC, Archief van de stadssecretarie, inv.nr. SA3092).

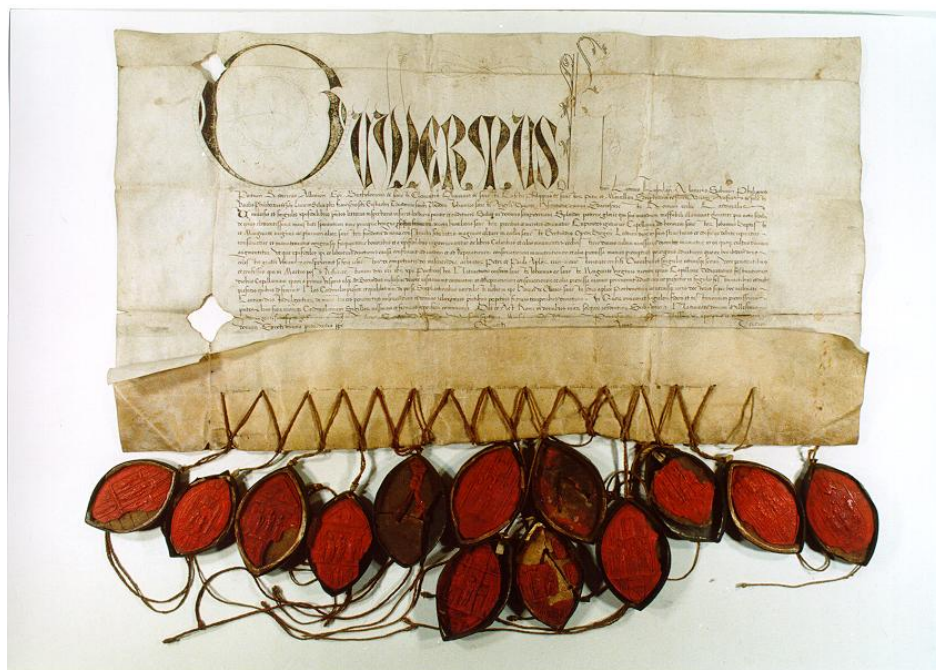
Schrijfinstrumenten

Voor het schrijven maakte men gebruik van een rietpen of een ganzenpen. De rietpen werd in Europa tot in de 10^e eeuw gebruikt en werd langzamerhand vervangen door een veren pen. Meestal was dit een ganzenveer, maar ook van andere vogelveren konden pennen gemaakt worden, zoals zwanen, raven en kraaien. Om een ganzenpen te maken, moest de schrijver een deel van de veer wegsnijden, zodat hij een schacht kreeg die hij goed kon vasthouden. Dan werd de punt van de veer in een vorm gesneden die de schrijver beviel en werd er een spleetje gesneden, zodat de pen de inkt vasthield. Pennen van kraaienveren waren handig voor zeer klein schrift. Later kregen we de kroontjespen. Tot in de jaren zestig werd er nog met kroontjespen op school geschreven.

Inkt maakte men o.a. van galnoten. In archieven kom je nog wel eens een recept hiervan tegen. Looizuur, verkregen uit galnoten, werd in water opgelost. Met een ijzerzout ontstond een donkere vloeistof, die een bleekzwart schrift gaf, dat door luchtoxidatie enige dagen na het schrijven maximaal zwart werd. Bekend is ook de Oostindische inkt. Halverwege de 19e eeuw veranderde men van procédé. Deze inkt bleek van mindere kwaliteit te zijn en verbleekte snel. Denk maar aan onze balpen- en vulpeninkt. Leg deze een dag in de zon en het vervaagt.

Bekracting

In de archiefwereld noemt men een oorkonde een akte. Een oorkonde met zegel wordt een charter genoemd. Elk charter is een akte, maar niet elke akte is een charter. In Nederland is er een groot aantal oorkonden overgeleverd. Bergen op Zoom heeft er zo'n duizend in haar archieven. Met name in de archieven van de Raad en Rekenkamer van de markiezen, het Leenhof en van de Stadssecretarie bevinden zich deze oorkonden.

Oorkonde waarbij bisschoppen, priesters en diakenen te Rome aflat verlenen van honderd dagen aan een ieder die bijdraagt aan het herstel van de kapel van Johannes de Doper en Margareta achter het hoofdaltaar in de kerk van Bergen op Zoom, 27 oktober 1473. De tekst is in het Latijn gesteld. Het eerste woord is in zogenaamd geblongeed schrift, een hoog en langwerpig schrift waarmee het stuk werd versierd. De zegels zijn ogievormig, geplaatst in zegelkastjes en uithangend bevestigd met hennepkoorden (MHC, Archief van de Raad en Rekenkamer van de markiezen van Stad en Land van Bergen op Zoom (ARR) inv.nr. 109)

Tegenwoordig bekrachtigt je een akte met een handtekening. Dat is de waarborg dat de akte authentiek is. De Merovingische koningen deden dit ook nog, en gebruikten daarnaast het zegel. Het zegel was bij hen slechts een herkenningsteken. Hun Karolingische opvolgers (751-987) waren de schrijfkunst

echter niet altijd meester. De bekrachtiging gebeurde toen door het zegel. De bevestiging kon op verschillende manieren gebeuren, t.w. afhangend of uithangend, maar ook opgedrukt. Het zegel was van was, meestal rood, maar ook wit, beige, bruin en groen. Soms ook van metaal (lood of goud). De pauselijke zegels zijn in navolging van de Byzantijnse keizer bijna altijd van lood, vandaar de benaming “bulla” (= lood) voor een pauselijke oorkonde. In het archief van de Raad en Rekenkamer van de markiezen bevinden zich twee pauselijke oorkonden van paus Alexander VI (ARR inv.nrs. 112 en 490). Vanaf de 12^e/13^e eeuw gaan ook niet-koninklijke personen het zegel gebruiken als waarborgmiddel, zoals graven, hertogen, bisschoppen, ridders, steden en later ook burgers, gilden e.a. De zegels kunnen verschillende vormen hebben: rond, ovaal, schild- of ogievormig. Er zijn ook verschillende typen zegels qua afbeelding. De belangrijkste zijn: portret-, majesteits-, ruiter-, jacht-, staand-, figuur-, biddend figuur- en heraldisch zegel. Op de rand is soms een tekst opgenomen, het zogenaamde randschrift. Bij vorsten wordt bij overlijden meestal direct het zegelstempel gebroken. Van steden, abdijen en andere instellingen zijn deze zegelstempels vaak nog bewaard. In de late Middeleeuwen wordt het stempel vaak gedrukt op een papieren ruit, waaronder de was zit, met name op papieren oorkonden. Dit noemt men een plakker en hiervan is weer de plakkaatbrief afgeleid. Notarissen gebruikten geen zegels, maar een “signet”, een getekend handmerk met daarnaast een eigenhandig onderschrift.

Vanaf de 16^e eeuw komt de handtekening weer terug, al wordt het zegel nog gebruikt om de authenticiteit van de akte te bewijzen. In deze periode komt het gebruik van lakzegels op. Steeds meer gegoede particulieren gebruiken een zegel. Langzamerhand krijgt de handtekening bewijskracht en raakt het zegel in onbruik.

In het digitale tijdperk kan de handtekening worden vervangen door een digitale handtekening. Maar of een stuk daarmee bewijskracht heeft, is nog maar de vraag. Over de authenticiteit van digitaal gemaakte akten en dergelijke zal in de toekomst nog veel worden gediscussieerd.

Door de moderne technieken hoeft het handschrift niet te verdwijnen. Er zijn inmiddels computerprogramma's die handschrift kunnen lezen. TNT Post en ongetwijfeld ook andere postbezorginstellingen werken met een programma dat handgeschreven postcodes kan lezen. Veel elektronische agenda's hebben software waarmee de handgeschreven tekst wordt vertaald in computerletters. Er is ook software op de markt waarmee handschriften herkend kunnen worden of geïmiteerd. Voorlopig ziet het er niet naar uit dat het handschrift helemaal zal verdwijnen.

Bovenstaande tekst is geschreven door Puck Meijer en Yolande Kortlever ter gelegenheid van de tentoonstelling *Handschriften door de eeuwen heen*.

AFKORTINGEN

Afkortingstekens zijn taalkundige weglatingstekens. Een stuk van het woord wordt weggelaten en soms is dat een behoorlijk groot stuk. Veel afkortingen worden bekend geacht bij de lezers, al valt dat niet altijd mee. Vooral in kleine advertenties wordt er veel gebruik gemaakt van afkortingen.

T.h. in OMMEN luxe vrijstaande 6-pers. recr. bung. in bosrijke omgeving. ☎ 055-5415108
OOTMARSUM div.vak.huizen
v.a. € 180,- p.w. 0546-576632
www.krikhaarvakanties.nl
Diepenheim - Twente. Hotel
't Holt. Midweek special (ma-vr/
zo-do) € 199,50 p.p. HP Tel.
0547-351844. www.hoteltholt.nl

Het wordt lastiger om de afkortingen te ontcijferen in teksten van vóór 1700. In het oude schrift komen ook veel meer afkortingen voor dan tegenwoordig. Men is wel consequent in het gebruik van de afkortingen, waardoor na enige oefening de teksten steeds gemakkelijker te lezen zijn. De belangrijkste varianten van afkortingen vanaf de middeleeuwen tot de negentiende eeuw zijn de suspensie, de contractie en de stenografische tekens.

Suspensie

Een suspensie is het afkappen van een woord na de eerste paar letters, bijvoorbeeld: afk. voor afkorting en prof. voor professor. Soms bestaat de suspensie uit slechts één letter per woord, bijvoorbeeld p.p. voor per persoon. Ook afkortingen van instellingen of bedrijven zijn vaak suspensies, zoals M.H.C. voor het Markiezenhof Historisch Centrum. Deze afkortingen worden ook wel ‘siglen’ genoemd (litterae singulares). Een ander voorbeeld is BoZ voor Bergen op Zoom.

Contractie

Wanneer de letters tussen de eerste en laatste letter van het woord worden weggelaten spreken we van een samentrekking, een contractie. Voorbeelden hiervan zijn: nr. voor nummer, dr. voor doctor en R'daal voor Roosendaal.

Stenografische tekens

Speciale tekens kunnen worden gebruikt om een gedeelte van het woord of het hele woord te vervangen. Dit zijn de zogenaamde stenografische tekens. Voorbeelden zijn % voor procent en & voor en.

Stenografische afkortingen spreken voor zich, maar bij de andere afkortingsvarianten is het fijn als de lezer door middel van een aanwijzing wordt geholpen bij het ontcijferen. De volgende aanwijzingen worden gehanteerd:

- afkortingstekens als de punt, de dubbele punt, de puntkomma, de apostrof, de horizontale afkortingsstreep en de verticale afkortingsstreep
- hoger geschreven letters
- doorgestreepte letters
- hoofdletters.

Hieronder vindt u verschillende voorbeelden van afkortingen in het Nederlandse oud schrift. De spelling kan een probleem zijn. Het woord ‘voorschreven’ kan ook worden gespeld als ‘voirschreven’ en ‘voerschreven’. Kijk daarom goed naar de tekst en probeer woorden te vinden die voluit zijn geschreven. Vaak vindt u daar de aanwijzing hoe het woord geschreven moet worden.

A. *Suspensie* (afkapping):

1. normale afbreking na meerdere letters

- Vb. $\overline{\text{cō}}$ voor coninc
dat $\overline{\text{m}}$ voor dat men
sa. ged. voor saliger gedachtenis

(Let op de overgang van de afkortingstekens).

2. bijzondere gevallen:

a. eind-m of -n (oeroude afkorting!).

- Vb. gheborē voor gheboren
hē voor hem

b. wegvallen van één van de dubbele medeklinkers midden in een woord (naar analogie van mā voor man: mānēn voor mannen).

- Vb. clōpen voor cloppen

c. ēn voor ende (naar analogie van lat. ūn voor unde, ook in duitse hss).

3. siglen of litterae singulares (meest technische termen zoals in het latijn).

- Vb. $\mathcal{R}$ (met grafische varianten. voor recipe, responsorium, ridderen, redene, regulen, roeden, rijnsche (guldens), rusten (in vrede — Amen) enz.

B. *Contractie* (samentrekking):

1. met bovengeschreven streep (naar analogie van $\overline{\text{ēps}}$ voor episcopus, $\overline{\text{ecclia}}$ voor ecclesia en dergelijke gevallen).

- Vb. $\overline{\text{hollt}}$ voor hollant
 $\overline{\text{cls}}$ voor claes
 $\overline{\text{kkraet}}$ voor kerkenraet

2. met bovengeschreven letter.

a. samentrekking tot twee klinkers (naar analogie van a^o. voor anno e.d.).

- Vb. a^e voor alle

b. samentrekking van de lettergreep eindigen op t (naar analogie van accip^t voor accipit of cap^t voor caput e.d.)

- Vb. d^t voor dat
w^t voor wet
gen^t voor genaemt
-h^t voor -heit

c. waarachter de u ontbreekt (q — de a is meestal open — voor qua, q voor qui).

- Vb. be^qme voor bequame
q^der voor quader
q^m voor quam (maar ook $\mathcal{Q}$)
q^tancie voor quitancie

d. voor of achter de bovengeschreven letter ontbreekt een r (naar analogie van gevallen als ult^r voor ultra e.d.).

Vb.	c ^u nc	voor cranc
	beg ^u pen	voor begrepen
	p ^u sen	voor prisen
	b ^o chte	voor brochte
	v ^o uwe	voor vrouwe (ook: v ^o we)
		voor cruse

Omgekeerd (naar analogie van gevallen als ps voor pars):

Vb.	st ^u c	voor starc
	vtuut	(voor virtuu ^t (v ^u is oude abbr. voor vir))
	domb ^o g	voor domborg
		voor voer

C. Toepassing van conventionele tekens

1. Ongewijzigde toepassing van pre, pro en con.

Vb.	psemieren	voor presemieten
	pfijt	voor profijt
	pvest	voor provest (= proost, ook dompfst)
	9st	voor const (= c - conversum)
	or ^u	voor orconde

2. Ongewijzigde toepassing met de ook in het latijn voorkomende varianten van er-afkortingen.

(b^u, b^u voor ber, p^u voor per, t^u voor ter, g^u voor ger enz.).

Vb.	d ^u ps	voor dorpers
	fmoen	voor sermoen
	rech ^u	voor rechter
	ewi ^u	voor ewiger

Klinkerverandering (naar analogie van gevallen als m'tii voor martii).

Vb.	b't	voor baert
	hnasse	voor harnasse
	pochie	voor parochie
	h'	voor hier
	w't	voor woert

Omkering (naar analogie van gevallen als int'p'tatio).

Vb.	al'	voor alre
	sp'kende	voor sprekende

Inkrimpring tot enkele letters

Vb.	doo'	voor door
	ee'ste	voor eerste

3. Toepassing met klinkerverandering van et teken (naar analogie van pat³ voor patet).

Vb.	m ³	voor met
-----	----------------	----------

Bron: *Oud schrift in Nederland : een leerboek voor de student* / J.L. van der Gouw. - 2e herz. dr. - Alphen aan den Rijn : Canaletto, 1980

Enige grondvormen van 16e/17e eeuwse letters en gebruikte afkortingstekens

A	∂ ∂ 21	a	a 4 α	ch	g	ck	ck
B	13 13	b	6 b B	gh	g		
C	c e o	c	c r	ff	ff	ft	ft
D	∪ ∪ ∪	d	∪ ∪ ∪ ∪	ss	ff 11 B	st	ft ft
E	α α α α ⁵ e	e	c v r r	tt	H H		
F	f f	f	f f	de	∂	ende	∪ ∪
G	G G G G	g	g g g g	3 : g zijn algemene afkortingstekens, welke een aantal letters vervangen:			
H	h h	h	h h h	erfgen	3	erfgena(a)m(en)	
I/J	f	i/j	i	geestel:		geestelijck	
K	k k k	k	k k k k	m	g	marck	
L	L L	l	l l	streep boven een werkwoord geeft het onvoltooid deelwoord aan:			
M	m m	m	m	gān		gaande	
N	n n	n	n	..').. (in het midden van een woord) ..r.. (eventueel er/re of ar/ra):			
O	o o	o	o o o	he'e		heere	
P	p p p	p	p p	keln'		kelner	
Q	q q	q	q	ongewijzigd uit middeleeuws-latijnse teksten overgenomen:			
R	r r	r	r r r r r	pro	pro	pro	pro
S	s	s	s s s	pre	pre	sent	present
T	t	t	t t t	per	per	coper	coper
U/V	u v	u/v	u v u v	evenals in "per": doorgestrepte letter = die letter + er/ar			
W	w w	w	w w w w	dalt		daller (daalder)	
X	x x	x	x	toe		daartoe	
IJ/Y	y y	ij/y	y y y y	soeck		versoeck	
Z	z z z	z	z	9 .. aan begin van woord: con..			
				9vent convent			
				..9 aan eind van woord: ..us			
				hu9 huus			

Bron: Zo schreven onze voorouders : Nederlands schrift tussen 1450 en 1700 / B.N. Leverland. - 's-Gravenhage : Centraal Bureau voor Genealogie, 1980. - (CB-reeks; 8)

Ontwikkeling letters 12^e – 17^e eeuw

Bron: Album paleographicum XVII provinciarum, XXV-XXVII

	12e	13e	14e	15e	16e	17e
a	aaazl	anaa	aaaaa	aaaaa	aaazl aaazl	uaaazl laaazl uaazl
b	b b b	b b b b	b b b b b	b b b b b	b b b b b b	b b b b b b b b b
c	c c c c	c	c c c	c c c c	c c c c	c r r r r
d	d d d	d d d d	d d d d d d	d d d d	d d d d d d d d	d d d d d d d d d
e	e e e	e e	e e e e e	e e e e e	e e e e e e e e e e	e e e e e e e e e e
f	f f	f f f	f f f	f f f	f f	f f f f f
g	g g g	g g g g g	g g g g g g	g g g g g g g g	g g g g g g g g g g g g	g g g g g g g g g g
h	h h h h	h h h	h h h h h h h	h h h h h	h h h h h h h h h h h h	h h h h h h h h h h h h
i j	i j	i j j j	i i i	i j	i j	i j j j
k	k k	k k	k k k	k k k k k k k k	k k k k k k k k k k k k	k k k k k k k k k k k k k k k
l	l l l l	l l	l l l	l l l	l l l l	l l l l l
m	m m m	m m m m	m m m m	m m	m m m m	m m m m

CIJFERS

Niet alleen in de Romeinse periode werden Romeinse cijfers gebruikt, maar ook in de middeleeuwen. Hiervoor worden zeven letters van het alfabet gebruikt: de I, V, X, L, C, D en M. Iedere letter heeft een vast waarde:

I	1	X	10	C	100
II of IJ	2	XX	20	CC	200
III of IJJ	3	XXX	30	CCC	300
IV, IIII of IIIJ	4	XL of XXXX	40	CCCC of CD	400
V	5	L	50	D of IQ	500
VI	6	LX	60	DC	600
VII	7	LXX	70	DCC	700
VIII	8	LXXX	80	DCCC	800
IX	9	XC	90	DCCCC of CM	900
				M of CIQ	1000

Romeinse cijfers worden niet altijd met hoofdletters geschreven:

ij = 2 iij of iv = 4

De laatste i wordt verlengd om aan te geven dat het 't laatste cijfer is. Zo is de lange ij ontstaan in het Nederlands. Dat is eigenlijk een dubbele (lange) i en zo werd het ook uitgesproken.

Het teken voor $\frac{1}{2}$ wordt gevormd door het laatste cijfer door te strepen: $iii = 2\frac{1}{2}$; $9 = 9\frac{1}{2}$.

$2\frac{1}{2}$ werd tot in de 18^e eeuw uitgesproken als 'derdhalf', letterlijk het/de derde half. Zo is 'vierdhalf' $3\frac{1}{2}$. Wij gebruiken tegenwoordig nog steeds anderhalf voor $1\frac{1}{2}$. 'Ander' betekent in het Middelnederlands 'tweede'.

Jaartallen en andere grote getallen worden vaak als volgt geschreven: XV^CLXVII voor 1567.

Tijdens de late middeleeuwen kwamen naast Romeinse cijfers ook Arabische cijfers in gebruik, zij het nog niet zo vaak. Vanaf het midden van de 16^e eeuw zien we voornamelijk Arabische cijfers.

Maanden worden ook wel deels met een cijfer geschreven:

7^{ber} = september
 8^{ber} = oktober
 9^{ber} = november
 10^{ber} = december

	12e	15e	16e
1	I	1	1
2	II	2	2
3	III	3	3
4	IIII	4	4
5	V	5	5
6	VI	6	6
7	VII	7	7
8	VIII	8	8
9	IX	9	9
10	X	10	10

VOORBEELDEN VAN AFKORTINGEN IN OUD SCHRIFT

a ⁿ l ^r .	= aanlegger
behoor ^l y.	= behoorlijkke
burgem ^r	= burgemeester
compt	= comparant
Comp. / comp ⁿ e	= compagnie
c ^a f ^a	= copia facta
daer	= daer
en	= ende
etc ^a / etc.	= etcetera
Excel ^c e	= excellentie
ged ^e	= gedaagde
gem:	= gemeten
gem ^{de}	= gemelde
geswooren	= gesworenen
he'n / her	= heren
h'toghe	= hertoge
Hooghe ^t	= hoogheijt
Ho: M ^o	= Hoog Mogenden
j: d:	= jonge dochter
j: m:	= jonge man
kar. gld	= karoli gulden
l. lb	= liber libra
magt / maget.	= magistraat
maj ^t	= majesteit
mitgaders	= mitgaders
m ^e	= meester
noe off	= nomine officii
omme	= omme

<i>penn</i>	= penninck
<i>pestm^r</i>	= pestmeester
<i>pnt</i>	= present
<i>sal^r</i>	= saliger
<i>S^r</i>	= Seigneur
<i>supl.^{en}</i>	= supplianten
<i>U: E: / UED:</i>	= Uw edele
<i>U: L:</i>	= Uw lieden
<i>van</i>	= vande of vanden
<i>vergaderinge</i>	= vergaderinge
<i>verte</i>	= verte
<i>vl. / vlns</i>	= vlaems
<i>voor</i>	= voor, ver
<i>voorscr.</i>	= voorscreven
<i>voirscr. / voirn</i>	= voorscreven, voerscreven, voirscreven etc. <i>voirnoemd</i>
<i>voirsz</i>	= voirszeid, voirszegd, voirszeit
<i>voirn. voir</i>	= voornoemd, voirnoemd
<i>wed^e</i>	= weduwe
<i>W: E:</i>	= Wel Edele
<i>weesme^r</i>	= weesmeesters
<i>zijn</i>	= zijnen

adv.	=	advocaat
constituant	=	constituant
daerop	=	daeroppe
dagelijcx	=	dagelijcx
deuchdelijck	=	deuchdelijck
groten	=	groten
ieelijcken	=	ieelijcken
innocenci	=	innocentius
met	=	met
naergenoempt	=	naergenoempt
notarius	=	notarius
observancien	=	observancien
personen	=	personen
presentibus	=	presentibus
prioryne	=	prioryne
professie	=	professie
publicus	=	publicus
rector	=	rector
reverentelijck	=	reverentelijck
schellingen	=	schellingen
't selve	=	't selve
susteren	=	susteren
want	=	want

LITERATUURLIJST

- *Album paleographicum XVII provinciarum : paleografisch album van Nederland, België, Luxemburg en Noord-Frankrijk = Album de paléographie des Pays-Bas, de Belgique, du Luxembourg et du Nord de la France* / C. Dekker, R. Baetens, S. Maarschalkerweerd-Dechamps. - Utrecht [etc.] : HES [etc.], 1992
- *Oud schrift in Nederland : een leerboek voor de student* / J.L. van der Gouw. - 2e herz. dr. - Alphen aan den Rijn : Canaletto, 1980
- *Schriftspiegel : Nederlandse paleografische teksten van de 13de tot de 18de eeuw* / samengest. door P.J. Horsman, Th.J. Poelstra en J.P. Sigmond. - Zutphen : Terra, 1984
- *Zo schreven onze voorouders : Nederlands schrift tussen 1450 en 1700* / B.N. Leverland. - 's-Gravenhage : Centraal Bureau voor Genealogie, 1980. - (CB-reeks; 8)
- *Lezen in Brabantse bronnen : begrippenapparaat bij Brabants oud-schrift* / samenst. Tom van der Aalst ... [et al.] ; eindred. Annemiek van der Veen, Rien Wols. - 3e dr. - 's-Hertogenbosch : Stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening, 1989
- *Oud Schrift 1400-1600* / samengest. door C.C. de Clopper-Zuijderland. - Den Haag : Centraal Bureau voor Genealogie, 1997. - (Cahiers oud schrift; 3)
- *Oud schrift 1600-1700* / samengest. door M. Bruggeman en H.J.Ph.G. Kaajan. - Den Haag : Centraal Bureau voor Genealogie, 1996. - (Cahiers oud schrift; 2)
- *Oud schrift 1700-1825* / samengest. door W.R.C. Alkemade. - Den Haag : Centraal Bureau voor Genealogie, 1995. - (Cahiers oud schrift; 1)

ZIE OOK DE VOLGENDE WEBSITES OM VERDER TE OEFENEN

- Cursus Nederlandse paleografie, 16^e t/m/ 18^e eeuw, online cursus Universiteit van Amsterdam: <http://www.vondel.humanities.uva.nl/paleografie/index.php?hoofdstuk=1>
- Kienhorst, Hans & Kors, Mikel (2005), Transcriberen van Middelnederlandse teksten, online cursus Radboud Universiteit Nijmegen: <http://transcriberen.ruhosting.nl/>
- Stichting Geneaknowhow (2000-2013): <http://geneaknowhow.net/genea/menu-paleo.htm>
- Otto Vervaart, Inleiding paleografie: http://home.kpn.nl/otto.vervaart/inleiding_paleografie.htm